باج لە سەردەمی ساسانییەکانداو چۆنایەتی کاریگەرییەکەی لە کوردستان

جۆری ئەو باجانەش کە خەڵکی ئاسایی لەوپەڕی نەداریشدا دەبوو بیاندایە، خۆی چیرۆکێکی تایبەتە. ئەنەوشیروان بەو لێزانییەی کە لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا هەیبوو، یاسایەکی دانا کە پێیان دەگوت خەراج. بنەمای ئەو یاسایە لەسەر گەورەو بچووکی ڕووبەری زەوی‌و چەشنی بەرهەم داندرابوو. بۆ نموونە بۆ هەر تەغارێك گەنم‌وجۆ درهەمێك‌و بۆ ڕەز هەشت درهەم‌و بۆ هەر چوارینە خورمایەك چوار درهەمی وەردەگرت،ماڵیاتی سەرانەش کە "گزیت"یان پێ دەگوت، بەو شێوەیە وەردەگیرا: هەر مرۆڤێکی تەمەن 20 تا 50 ساڵ دەبوو بە گوێرەی توانای خۆی ساڵی لە چوار تا دوازدە درهەم بدا بە خەزێنەی حکوومەت. دانی ئەو برە پارەیەش زۆرەملی بوو،

هیچ کەس نەیدەتوانی لە ژێری دەرچێو نەیدا.[2و3] جگە لەوانەش ئەوانی چینو توێژی خوارەوە دەبوو بێگاریش بۆ چینی سەرەوە بکەنو جگە لە حکوومەت دەبوو بەشێوەی جۆراوجۆر دیاریو پێشکەشی بدەن بە چینی هەڵبژێردراو و رووحانییەکان.

سەرەڕای ئەو هەموو مەسەلانەی باس کران، لەسەر یەك لە سەردەمی ساسانییەکاندا کشتوکاڵو کەرەستەکانی بەرەوپێشچوونو بەتایبەتی کەڵك وەرگرتن لە ئاسن بۆ ئەم کەرەستانەی وەك پێمەرەو قۆڵینگو پاچو داسو...کشتوکاڵی بەرەو گەشەکردن برد، وەك هێندێك جار کوتوویانە، کاتی ویشکەساڵیو بێئاوی، دەوڵەت بەشێوەی جۆراوجۆر وەك بەخشینی باجو یارمەتی کەلوپەلی، دەستی جووتیارانی دەگرت. هەروەك فێردەوسی لەم بوارەدا بە ئەردەشیری پاپەکان دەڵێ:

(فرستادە بودی بە گرد جهان   خردمندو بیدار کارآگهان)

بۆ دەوری دنیای ناردبوون   زاناو وریاو کارزانان

(کە جایی کە بودی زمینی خراب   وگر تنگ بودی بە رود اندر آب)

هەتا ئەگەر زەوییەکی خراپ هەبێ   یا ئەگەر کەمئاوی هەبێ

(خراج اندر آن بوم برداشتی   زمین کسانخوار نگـذاشتی)

باجو خەراجی لەسەر هەڵدەگرتن   نەیدەهێشت زەوی کەس بێقدری بێ

(بدادی زگنج آلت و چارپای   نماندی کە پایش برفتی زجای)[□□]

لە خەزێنە کەرەستەو وولاخی دەدایە   کاری کەس بە لەنگو لۆری نەدەماوە

کوردستان کە لە بنەڕەتدا هەرێمێکی کشتوکاڵیو ئاژەڵداری بوە، هەرچەند بەهۆی شاخاوییبوونو هەوای زۆر ساردو کوێستانیو زۆریی دەرەو دۆڵی تەنگی نێو شاخەکان زەوی پڕپیتی کەمەو لەم بارەوە بەرەوپێش نەچووە. بەڵام دیسانیش لەبواری کشتوکاڵو بەرهەمهێنان تا رادەیەك بەرەوپێش چووەو ئابووری گوندیی لە پەنای

4- مێژووی تەبەری، مێژووی ئێرانییەکانو عەبەرەکان. تیئۆدورنولدکە، وەرگێڕانی دوکتور عەبباس زریاب، شانامەی فیردەوسی

5- مێژووی ئێران لە سەردەمی کۆن (باستان) تا ئەمڕۆ. نووسینی، "ا. أ گرنوفسکیو مز آدانتامایف"، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز. ص 117 بە بعد

چوونەپێشی ئابووری کشتوکاڵی پێشکەوتنێکی ڕێژەیی بە خۆوە دیبوو، هەروەك بەپێی هێندێك بەڵگەی کە بە دەستەوەن‌و لێکۆڵینەوەیەك کە کراوە[2] جگە لە چاندنی گەنم‌و جۆ کە بەرهەمی بنەڕەتیی کشتوکاڵی ئێران بوون، نەمام چاندن‌و پەروەردەکردنی ڕەز لەو شوێنانە باو بوو. هەروەك لە توێژینەوەی دێرینەناسی دەرکەوتوە لە هێندێك میوەی ئەمڕۆییش کەڵکیان وەرگرتوە، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵات‌و باشووری کوردستان پەرەسەندنی کشتوکاڵ زیاتر لە شوێنەکانیتر بووە.

لە بواری ئاژەڵداریشدا بۆ پەروەردەکردنی ئەسپ‌و ئێستریش کە هەر لە سەرەتاوە بۆ سواریی‌و بارهەڵگرتن لەگەڵ ژیانی کوردان تێکەڵاو بووە زۆر بەرەوپێش چووبوون‌و بەخێوکردنی گاو گۆڵ‌و مەڕو بزنیش زۆر برەوی هەبوەو هێدی هێدی بەهۆی باشی ئاوو هەواو هەلومەرجی موناسب زیاتر لە کشتوکاڵ سەرنجی خەڵکی ڕاکێشاو پەرەی سەند. لەلایەکی دیکەشەوە مووچەو مەزرا کەمەکەی کوردستان بەهۆی شەڕو شووری بێ کۆتایی ئێران‌و ڕۆم لە ژێر پەل‌و سمی ئێستری نیزامیانی خۆیی‌و بێگانەدا دەفەوتا، بەڵام ئەو زیانەی لەم ڕێگەوە بە ئاژەڵداری دەگەیشت کەمتر بوو.

سنعەت‌و پیشەسازی لە سەردەمی ساسانییەکاندا

لە سەردەمی ساسانییەکاندا لە ئاکامی زنجیرە تێکۆشانێکی کە لە سەردەمەکانی پێشترو بەتایبەتی لە سەردەمی پاشایەتی (ئورود ـ ئەشکی سیزدەهەم) پادشای

ئەشكانی دەستی پێكردو گەشەی سەند، سەنعەت بەشـێوەیەكی بەرچاو بـەرەوپێش چـوو، بەتايبـەتی سـوودوەرگرتن لـە هونەرمەنـدانی بێگانـە كـە وەك ديـل لـە سەردەمەكانی پێشتردا هێنرابوونە ئێرانو لە شوێنی بـاش جێگیركرابـوون، يـەكێك لـە هۆكارەكانی ئەم پێشكەوتنە بوو. نابێ ئـەوەشمان لـەبیر بچـێ كـە ئـەو پیشـانەی لـە سەردەمی ساسانییەكاندا هـەبوون، لەچوارچـێوەی تـەنگی رێسـاو ياسـای چـینايەتی قەتیس مابوون، سەنعەتكارەكانیش لە گوندەكانو دەرەوەی شار لـە ژێـر دەسـەڵاتی گـەورەكانو مولّكـدارە گـەورەكانو كاهینـەكانو لـە شـارەكانیش لـەژێر فـەرمانی دەوڵەتو كاربەدەستانیدا بوونو بەشێوەی جۆراوجۆر بەوانـەوە بەسـتراوە بوونـەوەو هیچ بەڵگەيەك كە نیشاندەری سەربەستی ئەوان بێ، بە دەستەوە نیە.[37] سـنعەت لـە سەردەمی پاشايەتیی شاپووری دووهەم (ذوالاكتاف)دا لە ئێران زۆر بەرەو پێش چـوو و بەتايبـەتی ئـەم پاشـايە فـەرمانی دەركـرد كـە كرێكـارانی رۆمـی بـۆ بەشـە جۆراوجۆرەكانی سنعەتی ئەو رۆژگارە، وەك چنینو تەنین بهێنرێنە ئێرانو لە ئاكامـدا پیشەسـازیی ئێـران زۆر پێشـكەوتنی بـەخۆوە بـینی، هـەروەك مەسـعوودی ئامـاژەی پێكردوە. سنعەتكارە ئێرانییەكان هێزی خۆشیان تێكەڵ بە لێزانیو پسـپۆڕیی ئـەوان كرد[38] بە چەشنێك كە "ئەتڵەسو پەردەو چـنراو و فەرشـەكانی ئێرانـی ئـەوكات لـە ناوخۆو دەرەوەی وڵات خوازیاری زۆری هەبوو، ئێران يەكێك لە گەورە بەرێكـەرەكانی پارچەی ئاوریشمیو پەشمیو زێرچنو قولابچنی لە سەدەكانی چوارو پێنجی زايینیـدا بوو."[39]

هەر ئێستا نزيك بە 60 پارچە كووتاڵی نايابی ئەو سەردەمە لە مووزە گرنگـەكانی دينا وەك مووزەكانی "ئارمیتاژی لینینگـراد"و "بێـرلین"و "ئـالبێرتو ويكتۆريـا" لـە لەندەن هەن كـە لـە ريـزی ئـەو پارچـە دەگمـەنو پڕبايەخانـەدان كـە بـەڕەسمی ئـەو

---

37 – مێژووی ئێران لە سەردەمی كۆن (دێرین) تا كۆتايی سەدەی هەژدەهەم، نووسینی: پیگولوسكاياو ێ. یر. ياكوبوسكی، وەرگێڕانی كەريم كەشاوەرز، بەرگی 1، ل 141 بەدوای

38 – مروج الذهب، بەرگی 1، ل254 بەدوا

39 – مێژووی كۆمەڵايەتیی ئێران، مرتضی راوەندی، بەرگی 1، ل 535

سەردەمە، دیاریو پێشکەشی شاکانی ئێران بۆ شاکانو ئیمپراتورەکانی ولاتانیتر لەمانەدا دەپێچرانەوە. بەلام جێگەی سەرنجو ئاماژەپێکردنە کە کوردوئین یا کوردستان یەکێك لە ناوەندەی گەورەی سنعەت بەتایبەتی پیشەی تەنینو چنینی ئەوکات بوە، هەروەك "ئامەد یا دیاربەکر"و "نسیبەین" لەو سەردەمەدا زۆر بەنێوبانگ بوونو ئەوکات کە ئەو ناوچانە لەژێر دەستی رۆمدا بوون، شاپووری دووهەم لەو شارانەڕا بەتایبەتی لە ئامەدەوە هێندێك دیلی هێنانو ئەوانی لە بەینی شوشو شوشتەرو شوێنگەلیتری خوزستانی ئەمڕۆ نیشتەجێ کردو جێگەو ڕێگەی بۆ دابینکردنو بە وتەی لێکۆلەرەوانو مێژوونووسان، ئەو کارەش بوو بە هۆی برەو پەیداکردنی هەموو جۆرە سنعەتێکی ئاوریشم چنینو زێر دروونو...لە ئێراندا.[40] فەرشو بەڕەکردنو هەموو جۆرە کردێکی خوری وەك جاجمو پەردەی جۆراوجۆر تایبەتی کوردستان بوونو یا وا باشترە بلێین ئەو ناوچانە هەر لە سەرەتاوە سەرچاوەی ئەم سنعەتانە، واتە پیشەسازی گرینگی سەردەمی ساسانییەکان[41] بووە.

مەسعوودی لەم بابەتەوە دەنووسێ: کردنی فەرشو پەردە لە ناوچەی نسیبەین، برەوێکی زۆری هەبوو...ئێستاش کە سەدەی چوارەمی کۆچییە ئەو کارە لەم سەردەمەدا هەر باوە[42]...و هەر لە بەر بوونی ئەم ناوچەیە سنعەتی چنینی ئێران لە تەواوی ولاتانی دنیا لەپێشتر بوو.[43]

لە یەکێك لە کتێبە کۆنەکاندا کە لە تورکیە بەهۆی "م. ت کاولی" بلاو کراوەتەوەو شتێکی باشی لەسەر نووسیوەو دەلێ: لە ئامەد یا دیاربەکر لە سەدەی

---

40 - هەمان سەرچاوە، بەرگی 1، ل 537
41 - ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ل 147
42 - مروج الذهب، بەرگی 1، ل 254 بەدوا
43 - مێژووی سەنعەتە ئێرانییەکان، ل 116، نووسینی: "ج کریستی ویلسن، وەرگێڕ عەبدوللا فەریاد

www.pertwk.com

پێنجەمی زایینی، 27 کارگەی چنینو 31 کارگەی تایبەتی دروستکردنی فەرش هەبووە.[44]

گەشەکردنی چنین بەتایبەتی چنینی ئاوریشم لە ئێران، بازاڕی حکوومەتی بیزانس کە یەکێك لە گەورەترین (ناوەندەکانی) هەناردنی ئەو رۆژگارە بووە تووشی نیگەرانییەکی وەها کردبوو کە کلیسا بەکارهێنانو کەڵکوەرگرتنی پارچەی بە نەخشو نیگاری ئاوریشمی حەرام کرد.[45] جێگای سەرنج ئەوەیە کە چینییەکان کە بۆ خۆیان وەستای چنینی پارچەی ئاوریشمی بوون، ئەوەندە دڵیان چووبوە پارچە ئاورێشمییەکانی ئێران کە دەیانکڕیو دەیانبردەوە چینو لە نەخشو نیگارەکەیان کەڵکیان وەردەگرتو لێیان هەڵدەگرتەوە، کە نموونەیەکی هەر ئێستا لە مووزەی "تۆکیۆ" مەوجوودە. ئەو پەردە دەستکردی هونەرمەندێکی چینییە کە لەودا راوی شێری بەشێوەی ئێرانی رەسم کردوە.[3و4]

جگە لە پارچەی ئاوریشمو زیربافت، سەنعەتی فەرش کردنیش لە ئێران کە لە راستیدا پیشەیەکی نەتەوەیی ئەو وڵاتەیە، لە سەردەمی ساسانییەکاندا بەشێوەیەکی سەیرو سەمەرە برەوی ستاند، بەتایبەتی فەرشە ئاوریشمینەکانی ئێران لە دنیادا بێوێنە بوون. نموونەی فەرشەکانی ئەوکاتەی ئێران ئەوڕۆ لە مووزە جۆراوجۆرەکانی دنیا هەن، بەڵام ئەوەی کە لەسەر فەرشی بەهارستان دەینووسن، دەبێتە جێگەی سەرسووڕمانی هەموو مرۆڤێك. "کاراباسك"ی ئاڵمانی رووبەری ئەو فەرشە بە 60

---

44 - مێژووی دیاربەکر Dyerhxd rin Tcrihi M.T. Kalh، 1956

45 - هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانیدا، دوکتور رومەن گیرشمەن، وەرگێڕ دوکتور بەهرام فەرەوەشی، ل 226

3- مێژووی شارستانیەتی ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی سەعید نەفیسی، ل، 193

4ـ شارستانیەتی ساسانی، علی سامی، بەرگی 1، ل 315

5ـ مێژووی تەبەری، پێداچوونەوەو پەراوێزنووسی: **محەممەد** رەوشەن، ل 466 بەدوا

6ـ مێژووی پیشەسازیی ئێران، ج کریستی ویلسین، وەرگێڕانی عبداللە فریاد، ل 112و سنعەتەکانی ئێرانی کۆن، "زارە" کە لە کتێبی "ئێران لە سەردەمی ساسانییەکان"دا وەرگرتوە.

7- لە سنعەتەکانی ئێرانی کۆن، "زارە" لە کتێبی ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ل 105

8- مێژووی ئێران لە سەردەمی کۆن تا سەدەی 18، "پیکولوسکایا"و...وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز، ل 112

9- ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا "گریستەن سێن" ل، 501

میتری چوارگۆش دەنووسێ کە وەك دەڵێن بۆ کۆشکی مەداینو بە فەرمانی نەوشیروان دروست کراوە. بەلعەمی لەم بابەتەوە دەنووسێ: فەرشی بەهارستان بە ئاوریشم چندراوەو بە زێڕو زیوو گەوهەری جۆراوجۆر نەخشاوە، هەروەها دەڵێ لە زستاندا کە گوڵو چیمەنو شیناوەرد لە گۆڕێدا نەدەمان، پادشاکان لەسەر ئەو فەرشە دادەنیشتن.(5) جگە لە فەرشی بەهارستان، ئاسەواری هونەری دیکەش باسیان لێوە کراوە. یەك لەوان "تەختی تاقدیسە" کە "ثعالبي" لەو بارەیەوە دەڵێ: تەختێکی پادشایەتی بوو کە لە عاجو ساج دروست کرابوو کە رووکەشو پلیکانەکانی لە زێڕو زیو بوون، 180 زراع درێژاییو 130 زراع پانایی بوو کە روەکەیان بە دارەشی ئابنووسی زێرکوتکراو داپۆشیبوو. لە زێڕو لاجوەردو شکڵی فەلەکیاتو ئەستێرەو بورجی ئاسمانی تێدا بوو، حەوت وڵاتو وێنەی حەوت پاشاشی لە حاڵێکدا کە خەریکی بەزمو رەزمو راون، لێ هەڵکەندرابوو، شتێکی تێدا بوو کە کاتی پێ دیاری دەکرا. چوار قاڵی ئاوریشمی بە یاقوتو مرواری رازاوە لەم تەختەدا راخرابوون کە هەر کامیان وەرزێك لە چوار وەرزی ساڵیان تێدابوو. لە زۆر بەشی سەنعەتیی دیکەشدا ساسانییەکان گەلێك بەرەوپێش چووبوون، لەوانە دروستکردنی قابو قاچاخی فلزیو شووشەیی، کارکردن لەسەر زێڕو زیوو بەتایبەتی نوقرەکاری یەکجار لە پێش بوو و ئەو نموونانە کە ئەمڕۆ لەم بابەتەدا بە دەستەوەن، ئەو شتە دەسەلمێنن.(6)

نەخشەکانی ئەو قابانەش زیاتر ڕاوو شکاری پاشاکان نیشان دەدەن کە بەگوێرەی نووسراوەی لێکۆڵەرەوان زیاتریان لە کارگەکانی سەڵتەنەتیو بارەگای شاکاندا ساز دەکرانو پادشاکان لەوانەیان بە دیاری دەدا بە شاکانی وڵاتانیتر.(7) "پیکولوسکایا" دەنووسێ: پێشکەوتووترینو نایابترین تاقمی زیوێنی سەردەمی ساسانی ئێستا لە مووزەی "ئارمیتاژی لێنینگراد"ە کە جێگای شانازیی مووزەکەیە.(8) دیارە ئەو یادگارییانەی کە مایەی شانازیی خەڵکیترن، خاوەنەکانیان بەهرەی لێنابیننو هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تاڵانو برۆیەی کە ئێران تووشی هاتبوو.(9) هەرچەند

بێتوانایی حاكمو فەرمانڕەواكانی رابردوو خیانەتو بێكیفایەتی هێندێك كەسیتر لەو تالآنەدا كاریگەریی خۆی هەبوە بەلآم ساتو سەوداو بازرگانیش لە گواستنەوەیاندا كاریگەریی خۆی هەبوە.[46] ئۆكراین لەمەڕ شوێنەواری دێرینی (باستانی) ساسانییەكاندا زیاترین بەشی هەیە. وەك دەنووسن: لە تەپۆڵكەیەكی رەڵمین لە دەوری "پۆڵتاوا" چەند شوانێك پازدە دەفری زێڕینی سەردەمی ساسانییەكانیان دۆزیبۆوە.[47] لە دەڤەری كوردستان لە نزیك "ماردین"و "نسیبەین"و چەند ناوچەیەكی دیاربەكر، هێندێك قابو قاچاخی شووشەییو سوالەت بەتایبەتی لە نسیبەین كە بەشێوەی رۆمی دروست كراون، بینراونەوە كە هی سەردەمی ساسانییەكانە، "رۆمەن گریشمەن" ئاماژەی پێ كردوونو دەنووسێ هونەرمەندانی ساسانی بە دەگمەن زێڕ، بەڵكوو زیاتر لە زێو پیاڵەو قابی ئەوەندە جوانیان ساز دەكرد كە خەڵكی شوێنگەلیتر لاساییان كردوونەوەو لە زەردو شووشەو تەنانەت لە نەوعێك سێرامیك شتی وەك هی ئەوانیان ساز دەكرد كە ئەمڕۆ لە موزەكانی ئورووپاییدا نموونەیان هەیە، بەتایبەتی شووشە قووڵو داتاشراوەكانیان سەرنج راكێشە.[48]

پەیدابوونو گەشەكردنی سنعەت لەم سەردەمەدا تەنیا تایبەت بە چنینو فەرش دروستكردن نەبوو، بەڵكوو ئەو پێشكەوتنە لە پیشەكانی شووشەسازیو سواڵەتو كاری دەستیتریشدا هەبوەو زۆریش بەرچاو بووە. لە بەشی چەكو چۆڵ دروستكردندا سازكردنی چەكو چۆڵو زۆر جۆرە مەنجەنیقو خشت هاوێژو قەلاكوتی تازەو سازو بەرگی شەڕو كڵاو خوودو سپەرو... لەو شتانە بوون كە ساسانییەكان زۆریان بەرەوپێش بردو تەواویانكرد.[49] وەك زۆر جار لەم كتێبەدا ئاماژەمان پێكردوە،

---

[46] - شارستانیەتی ئێرانی، ئاندرە گدار، 204، وەرگێڕانی د. بێهرووز حەبیبیو ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێراندا

[47] - مێژووی سنعەتەكانی ئێران، ج. كرستین ویلسن، وەرگێڕانی عبداللە فریاد "دیارە ئەوە بۆچوونی ناوبراوە، رەنگە ئێستا وا نەبێ."

[48] - هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانی، رۆمن گیرشمەن. لاپەڕەكانی 284 و 238، وەرگێڕانی بارام فەرەوەشی

[49] - لەم بوارەدا خوێندنەوەی كتێبی "مێژووی شەڕەكانی ئێرانو رۆم" لە نووسینی "پرۆكۆپیوس Procopus" كە بۆ خۆی لە چاوەدێرانی راستەوخۆی ئەو كات بوە، گەلێك بە كەڵكە.

کوردستــتان ناوەنـدی بەشــی زۆری شــەڕەکانی ئێــران لەگــەڵ یۆنــان یــا رۆم بــووە، داهێنــەری زۆر شــێوە لــە شــەڕو هێــرش‌و دژە هێرشــی بــووە کــە خــەڵکیتر کــەڵکیان لێوەرگرتــوە، هــەروەك "پرۆکوپیــوس" مێــژووزانی رۆمــی زۆر نموونــەی لەوانــە لــە نووسراوەی خۆیدا هێناوە کە ئێمە ئاماژە بە یەکێك لەمانــە دەکــەین: قوبــاد پادشــای ساســان لــە شــەڕ لەگــەڵ "ئامــەد = دیاربــەکر" چــەند جــۆر مەنجــەنیقی تــازەی بــۆ رووخانــدنی دیــواری حەوشــەکان‌و شــوێنە قایمــەکان هێنــابوو. خــەڵکی ئامــەد لەســەر بورجەکانەوە، تەختەی گەورەیان بە مەنجەنیقەکاندا دەدا کــە ئــەوەش دەرهێنــانێکی نوێ بوو، بەم هۆیە زۆر کەسیان لە سوپاییەکانی قوباد کوشت. قوباد بۆ گەیشــتن بــە ئامانجەکەی خۆی لەو هێرشەدا، فەرمانیدا تا تەپۆڵکەیەکی گــەورە لــە نزیــك شــار بــە توربەرێژ ئامادە بکەن تا مەنجەنیقــەکان لەســەر ئــەو تەپۆڵکــەوە هێــرش بکەنــە ســەر شار... . خەڵکی شاری ئامەد لەنێو شار تا بــن تەپولکەکــە نــەغمیان لێــدا وردە وردە خۆڵی بن تەپکەیان کێشانەوە، بەشێوەیەك کە تەپکەکە بە تەواوی هــڵــوڵ بــوو، تــەنیا بروسکە خــاکێکی بــە بــەرەوە مــا... . ئێرانییــەکان بــە خــەیاڵێکی ئاســوودە بــەرەو لووتکەی تەپۆڵکەکە رایانکرد تا لەوێڕا خەڵکی شــاری بدەنــە بــەر مەنجــەنیقان، بــەڵام هەر کە قورســایی ســوپاییەکانی قوبادشــا گوشــاری خســتە ســەر تەپۆلکەکــە، خــاکی تەپۆڵکەکە تابوشتی نەهێناو لە نەکاو تێــك رووخــاو ئــەو لەشــکرانەی گەیبوونــە ســەر تەپۆڵکەکە، بەسەر یەکدا کەوتن‌و گیانیان لەدەستدا. ئــەم شــێوەکارە چــەند جــار لــە درێژایی شەڕە جۆراوجۆرەکاندا یەك لەوان شەڕی رۆمییەکان لەگەڵ "هەیاتلە"کــان دا کە شاریان گەمارۆ دابوو، بە
چەشنێکیتر لەلایەن رۆمییەکانەوە کەڵکی لێوەرگیرا.[50]

ســەرەڕای هــەموو ئــەو ناتــەواوی‌و کــەموکوڕی‌و بێبەشــیانەی خــەڵك لــە نیعمــەتی مــەوجوود لــە ســەردەمی ساســانیانییەکاندا نموونــەی زۆری وەســتایی‌و لێزانــی سنعەتکارانی ئێرانی ئەوکاتە دەبیندرێ کە هەر کامیان دنیایەك لە جوانی‌و گەورەیین.

---

50 – مێژووی شەڕەکانی ئێران‌و رۆم، نووسراوی، پرۆکۆپیۆس‌و...

"دەوڵەمەندیو گەورەیی شارستانیەتی ماددی سەردەمی ساسانیو شکۆی دەرباریو پیاوماقووڵانو گەورەپیاوان تاریف ناکرێو زیاتر وەك ئەفسانە دەچێ. قـابو قاچـاغ، پیاڵەی تایبەتیی شەرابخواردنەوە، گۆزەو مقەڵو ئـاگردانو کەشـەفو چـراکانیان لـە جوانیدا بێوێنەن."[51]

ئـەوەی لـە نووسـینی ئـەم کتێبـەدا جێگـەی سـەرنجە، ئەوەیـە کـە بـاس لەمـەڕ فەرهـەنگو شارسـتانیەتی ئێـران لـە سـەردەمی ساسـانییەکان دەکـات کـە هـەموو هەرێمەکانی ئێرانو ئەو جێگایانە کە گرتوویانەو لەژێر دەستیاندا بـووە، دەگرێتـەوە. ئێمەش ئەگەر لەسەر کوردستان (کوردو ئێن) وەها بیر دەکەینـەوە، هـەر لەسـەر ئـەو بنەما فکرییە، بەڵام لەو باسەی (ئـابووریو سـنعەتو پیشەسـازی)داو هـەروەها بـاس لەسەر هونەر وەك چـۆن لـە دواییـدا دێتـە گـۆڕێ ئـەوە دەردەکـەوێ کـە، کوردسـتان ئەوەی هەیەتی دەیدا بە تەواوی هەرێمەکانی ئێران، چونکە لەو کاتو سـەردەمەدا بـە زۆر هۆ، کوردستان یەکێك لە ناوەندە گرنگەکانی سنعەتو بازرگانیو هۆنـەرو جـوانی بووەو زۆری ئەو نیعمەتانە لەوێوە بۆ نێو دەرکـردنو نێوبـانگ پەیـداکردنی ئێـران لـە دنیادا کاریگەرییەکی یەکجار زۆری بووە، ئەوانەی لەم بوارەدا حاشاهەڵنەگرن، بریتین لەوانەی کە لە خوارەوە باسیان دەکەین:

1ـ دراوسێیەتی کوردو ئێن (کوردستان) لەگەڵ ئیمپراتووری رۆمو دواتریش رۆمـی رۆژهەڵات (بیـزانس)و وڵاتـەکانی کـە لـە ژێـر دەسـتیدا بـووەو هـەروەها ئـەو هەرێمـە خـاوەن شارسـتانیەتانەی سـەردەم، وەك میسـرو فینیقیـە (لوبنـانو...)و پاشـانیش پێوەندییان لەگەڵ ئەو هەرێمە دوورانەی وەك رۆمی رۆژئاواو ئورووپا کە هێدی هێـدی شێوەیەکی نوێ لەخۆ دەگرێو هەروەها دەوروبەری دەریای مەدیتەرانە.

2ـ هەبوونی کانگای زۆرو زەوەندی مادەی خاوی پێویسـت بـۆ سـنعەتە نـاوبراو و نەهێنانی ئەو مادانە لە دەرەوەڕا کـە ئـەوە خـۆی لـەو کاتـەدا گرینگییـەکی تایبـەتی هەبووە. هەروەها بوونی سنعەتکاری زۆر وریاو لێزان لەو خاکەدا، بێجگە لەوەی خۆی

---

51 - مێژووی ئێران لە سەردەمە کۆنەکانەوە تا کۆتایی سەدەی 18، ن. و. پیگولوسکایا، یاکۆبۆسکیو... وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز.

هـــەيبوو، دەستيشـــی بـــە ئيمكانـــاتی ولآتـــانی وەك بيـــزانس (رۆمـــی رۆژهـــەلآت)و فينيقيـــەو... دەگەيشـــتو دەيتـــوانی هونەرمەنـــدو ســـەنعەتكارانی ئـــەو دەڤەرانـــە بـــە ئاسانی بۆ لای خۆی رابكێشێ.

3ــ گـرينگتر لـە هـەمووی ئەوانـەش، هەڵكـەوتنی خـاكی كـوردوئين لـە ناوەنـدی رێگاكـانی بازرگـانيی رۆژئـاواو رۆژهـەلآت، بەتايبـەتی شـارێی بـەناوبانگو گرينگـی ئاوريشم بوو، كە ئێستاش بايەخی تايبەتيی ماوەتـەوە. ئـەو هەڵكەوتـە بـوو بـەهۆی ئەوە كە لە هەموو ئيمكانـاتی رۆژهـەلآتو رۆژئـاواو تـەواوی ئـەو ولآتو خاكانـەی كـە خاوەنی رێگەی بازرگانی بوون، هەر لەوسەری ئاسياوە تا رۆژئاوای ئورووپا، واتـە لـە چـينەوە تـا ئيسـپانياو پرتـەقاڵو ئينگلتـەرە بەهرەمەنـد بـێو بتوانـێ لـە بـرەو پەيداكردنو گەشەكردنيان كەڵك وەرگرێ.

ديارە ئەوانەی لە سەرەوە باسمان كردنو زۆر هۆی وردو درشـتيتر كـە بەداخـەوە سـەرەڕای هـەبوونی ئـەو هـەموو كەرەسـەو ئيمكاناتـە، هـەر بـەو هۆيـەی كـە پێشـتر ئاماژەمان پێكرد، تەنيا لە خزمەتی هێنـدێك ئـەرباب و خاوەنكـاری لـەخۆبايیو زاڵمـی وەك گەورە مڵكدارەكان (فيئۆداڵـەكان)و حوكمـدارو ئـەميرەكانی دەوڵەتيـدا بـوو. بـە وتەی دوكتور "گيرشمەن": بەدبەختييەكی گەورە كە داوێـنی ميللـەتی گرتبـوو ئـەوە بوو كە بەرهەمهێنەری سەرەكی بوون، ئەوەشی پێشی بەوە دەگرت كە بير بكەنەوەو نەبوونی دادپەروەری لە كۆمەڵگادا هەست پێبكەنو بيرێك لەحاڵی خۆيان بكەنـەوە...".[52] لە ئاكامدا، تـەواوی ئـەو ئيمكانـاتو قـازانجو داهاتـەی كـە دەبـووا بـۆ خۆشـیو خۆشگوزەرانی خەڵكو بەرەوپێشچوونی كاروبـاری ولآت خـەرج بكـرێ، بـەهۆی هـەواو هەوەسو بێكيفايەتیو لەخۆباييبوونی ئەو كەمايەتييە دەسەڵاتدارە بەفيڕۆ دەچوو.

(برزوويەی تەبيب)، فەيلەسووفو پزيشكو زاناو هزريارى سەردەمی ئەنەوشـيروان لەسەر وەزعی خەڵكی ئێران لەو سـەردەمەدا دەنووسـێ: "لـەو رۆژگـارە رەشـەدا كـە خێرات بە جارێك لەناو چووبوو، چاكەی خـەڵك رووی لـە كـزی كردبـوو، دەمانـدی كـە

[52] - ئێران لە سەرەتاوە تا ئيسلام، پرۆفيسۆر "رۆمەن گيرشمەن"، وەرگێڕانی، دوكتور محەمەد معين، ل 353

کاری رۆژگار بەرەو بێبەختیو نەگبەت دەچوو، چاکە ماڵئاوایی کردبوو، کاری باشو قەولی راستو دروست کۆن ببوو، دادپەروەری نەمابوو، زوڵمو زۆر ئاشکراو بەخیلیو بێغیرەتی زاڵ بوو، پیاوەتیو وەفا باری کردبوو، دۆستایەتی لاوازو دوژمنایەتی بەهێز ببوو، پیاو چاکەکان نەخۆشو داماو و پیاوخراپو بەتفەڕان ئازاد بوونو رێزیان دەگیرا، مەکرو فێڵ باوو، وەفاو جوامێری نەمابوون، درۆ کاریگەرو بەسوودو راستی ناپەسندو دوورکەوتوو، حەق مەحکوومو ناڕاستی حاکم، ستەملێکراوی خاوەن ماف داماو و زاڵمی بێخێر ئازیز بوو، تەماکار زاڵو قەناعەت ژێردەست، حاکم غەدری دەکردو زاهید فێڵبازی."[2] بە بڕوای زۆرینەی لێکۆڵەرەوانو توێژەرەوانی خاوەن ڕا، یەکێك لە گەورەترین هۆی شکستی ئیمپراتووری ساسانی لە بەرامبەر عەرەبی دەست بەتاڵ، هەر ناڕازیبوونی زۆربەی هەرە زۆری خەڵك لە زوڵمو زۆری فەرمانڕەواو رزیویی بارودۆخی ئیدارەی ناوخۆو ناتەبایی توندی چینایەتیو پەرێشانی ئابووریو کۆمەڵایەتی ئیمپراتووری ساسانی بوو کە بوو بەهۆی ئەوەی ئەو خەڵکە لە بەرانبەر هێرشی عەرەبەکاندا بێخەم بنو هیچ چەشنە هەستێکی بەرپرسایەتی لەخۆ نەنوێنن.

بازرگانیو رێگاکانی لە سەردەمی ساسانییەکاندا

ئەو ساتو سەودایانەی کە لە نێوان مرۆڤەکانو نەتەوەکاندا دەکرێو پێشی دەگوترێ بازرگانی، لەسەر بنەماو چوارچێوەیەکی دیاریکراو بەڕێوە دەچێ کە مەرجی ئەم کارەن. لەم بوارەدا بەشێوەی ئاسایی هەرکەس یا هەر تاقمو کۆمەڵگایەك

ئـەوەی هەیـەتی یـا بەرهـەمی دێنـێ، ئەگـەر لـە خـۆی زیـاد بـێ یـا دەیگۆڕێتـەوە یـا دەیفرۆشێ. لە هەلومەرجێکی وەها دایە کە خەڵك لە رابردوودا ئـەوەی لـە خـۆی زیـاد بـووە بەشـێکی گۆڕیوەتـەوە کـە پێویسـتی بـووە، مەبەسـت لـەم باسـە ئەوەیـە کـە بازرگـانی لەسـەر بناغەیـەکی دروسـت یـەکێك لـە هۆکارەکـانی بەرەوپێشچـوونو گەشەکردنی هەر نەتەوەیەك بـووەو ژێرخـانی ژیـانو ئاسـوودەیی ئـەو نەتەوەیـە. بـە واتایـەکیتر بەهـەر رادەیـەك ئیمکانـاتی قـەومێك زۆرتـرو شـتی زیـاتری هـەبێ، رادەی پێداویستی خەڵکەکـەی کـەمتر دەبـێ، هـەر لـە بنەڕەتـەوە بەرهـەمی باشـترو زیـاترو کەرەسەی بڵاوکرانەوەی رەحەتتر، پێوەندیی راستەوخۆی لەگەڵ گەشەسەندنی بـاری ئابووری نەتەوەکەیدا هەیە. بۆیە بەو باسەی لە پێشتر کردمان، لە ئێرانـی سـەردەمی ساسانییەکاندا بازاڕەکانی ئێران داخوازییەکی زیاتریان بووە، لە ئاکامدا بازرگانی ئەم وڵاتـە زۆر بـەرەوپێش چـوو. لەلایـەکی دیکـەوە چـونکە بەرهـەمهێنانو توانـای بڵاوکردنـەوەش پێوەنـدیی راسـتەوخۆیان پێکـەوە هەیـە، کـەوابوو بـۆ گەشـەکردنی بازرگـانیو بەتایبـەتی بازرگـانی دەرەوە، بـوونی رێگـەو بـانی بـاش، پێویسـتییەکی بێئەملاو ئەولا بوو کە بەختەوەرانە ئێرانییەکان هـەر لـە سـەرەتاوە زۆریـان حـەز لـە سازکردنی رێگەو بانو ئاسایش لەو رێگایانەدا کردوە، هـەروەك کێشـانی رێگـاو بـانی زۆرو رێکخستنی پێوەندی لەنێوان پێتـەختو هەرێمـەکانی جیـاوازی وڵات، یـەکێك لـە کارە سەرەتاییەکانی داریوشی ئەوەڵ پادشای هەخامەنەشی بـووە. کێشـانی رێگـەی شاهی کە پێتەختی ئێرانی لەگەڵ "ساردی" پێتەختی وڵاتی لیـدی یـا لوودیـە تێکـەڵ دەکردەوەو 1500 مایل واتە 2400 کیلـۆمیتر درێـژایی هـەبوو، بـە شـاکاری رێگاوبـانی ئەوکات دەژمێردرا.

ئەو رێگایە دوای تێپەڕین لە "حەلوان"و "کەنگاوەر"و "هەمەدان" لە کوردسـتان، رێگەیتریشی لـێ دەبوونەوە کە هێندێك مەڵبەندی دیکەشی دەگەیاندە پێتەخت، وەك رێگەی هەمەدان بـۆ خووزسـتانو کەنـداوی فـارس، رێگـەی هەمـەدان بەشـاری رەیو دەریای خەزەر، رێگەیەکیش لە خوراسانەوە بـۆ کـابولو هینـدسـتان، رێگایـەکیش لـە

توركستانەوە بۆ چین. ئەو كارەی ڕێگە دروستكردن دواتریش درێژە درا، دەوڵەتەكان بۆ دابینكردنی ئاسایشی كاروانە بازرگانییەكان، خەریكی سازكردنی كاروانسەراو پردو هەروەها عەنبار ئاوو چاپارخانە بوون. لەو بەینەدا بازرگانەكانیش كە گەشەكردن‌و بەربڵاویی سات‌و سەودا بۆ ئەوانیش هەروەك بۆ دەوڵەت گرینگیی تایبەتی هەبوو، بۆ پێكهێنانی ئەمنیەت‌و هێزی ناوەندی لە بەرامبەر چینی نەجیبزادەو خاوەن مڵكە گەورەكان هەموو كات لایەنی شایان دەگرت‌و یارمەتییان دەدا.

دیارە نابێ لە بیرمان بچێ كە ئامانجی پاشاكان لە دروستكردنی ڕێگا زیاتر پێكهێنانی ئیمكان بۆ هاتووچۆو گواستنەوەی خێرای هێزی سەربازی‌و سەربازەكان بووەو بەهیچ شێوەیەك مەبەستیان لایەنی بازرگانی نەبوەو بەدوای ئەوەیدا كە پیشەسازی‌و بەرهەمهێنان‌و هەروەها پێویستی بە ئاڵوگۆڕی كاڵا لەگەڵ خەڵكیترو تەنانەت دوای ئەوەش كە خەڵكانێكی كە خوازیاری بەرهەمەكانی ئێران بوو، ڕوویان لەو بەرو بوومانە دەكرد، جا حوكمڕانە ساسانییەكانیان لە گرنگیی ئەو بەشە ئاگادار كردبوون بە مەبەستی قازانجی زیاترو ئاڵوگۆڕی خێراترو ساناتری بەرو بووم، ناچار بوون لەم پێناوەدا زیاتر تێبكۆشن.

مەسەلەیەكی دیكەی جێگەی سەرنج ئەوە بوو كە ئێران لەبەرئەوەی كە تەنیا بیری كشتووكاڵدا بوو، هەر خەریكی ئەو بەشە بوو، بۆیەش بۆ بەرێكردنی بەرهەم هەر لەو شتانەی كەڵكی وەردەگرت كە لەم دوایانە ئەو شتانەی بەرێ دەكرد كە سابیقەیەكی دێرینیان هەبوو، بەڵام جارێكی دیكەش برەویان پەیدا كردبۆوەو كەرەستەی بەرهەمهێنانیان یەكجار زۆر ببوو، هەروەها بەشێك لەو سنعەتانەی كە لەم دواییانەدا بایەخی زیاتریان پێدەدا، زیاتر ئەو شتانە بەرێ دەكران كە پڕبایەخ بوون‌و زیاتر خەڵكە دەوڵەمەندەكە خوازیاری بوو. وەك لە پێشدا باس كرا، لەبەر زۆربوونی باغی توو كرمی ئاوریشم زیاتر ببوو، دورستكردنی قوماشی ئاوریشم‌و بەرێكردنی بۆ دەرەوە بەتەواوی كەوتبوە دەست ئێران، بەرێكردنی ئەو بەرهەمە ئەوەندە بەرەوپێش چوو كە بوو بەهۆی توندوتۆڵی پێوەندیی ئابووری لەگەڵ وڵاتانیترو

www.pertwk.com

کاریگەرییەکی بەرچاوی لە وەزعەکەدا هەبووو دەوڵەتیش داهاتێکی زۆری دەست دەکەوت. کوردستانیش بەهۆی هەڵکەوتەیەکی تایبەت کە هەیبوو، لەسەر شا رێگەکانی بازرگانیی ئاوریشمو پێرس پۆلیس ـ ساردۆ... بوو لەو بەربڵاوییە بازرگانییە سوودێکی زۆرو بەرچاوی دەستکەوتو لە پێوەندی لەگەڵ نەتەوەی جۆراوجۆری وەك چینیو هیندی تا قەفقازو ئێرەوانو، هەروەها لەگەڵ رۆمی رۆژهەڵات واتە (بیزانس)و نەتەوەکانی ئەوێ هەتا شامو میسرو...لە بواری بەرەوپێشچوونو پێشکەوتن لە وەزعی ئابووریو کۆمەڵایەتی زۆر بەهرەمەند بوو. هەڵکەوتەی تایبەتیو جیاوازی کوردستان جۆرێك بوو کە خەڵکی دنیای ناسراوی ئەو سەردەم بۆ پێوەندیگرتن لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا بە یەکەوە، دەبوو هەر لە خاکی کوردستانەوە تێپەڕنو کاڵا بازرگانییەکانیشیان هەر دەبوو بەوێدا بڕوا کە ئەوەش لە رێگەی وەرگرتنی باجی تێپەڕین داهاتێکی بەرچاوی بۆیان هەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو شتانەی کە لە کوردستان دروست دەکرانو خوازیاریشیان لە نێو کاروانیو سەرقافڵەکاندا زۆر بوو، برەوی بە کاروباری بازرگانی دەدا، هەرچەند بەو هۆیانەی باسمان کردن، ئەو داهاتە زۆرو نەگۆڕە لە کوردو ئینو بەشێك لە مادی بچووك چینو توێژەکانی بێبەشو هەژاری کۆمەڵگای نەدەگرتەوە، بەڵام بەهەر حاڵ بە شێوەیەك لە شێوەکانو ناڕاستەوخۆ کاریگەریی لە بەرەوباشچوونو ئاسوودەیی ئەماندا هەبوو، گەشەکردنی وەزعی ئابووری ببوو بە یەکێك لە هۆیەکانی ئاوەدانیو برەو پەیداکردنی شارەکانو بەربڵاوبوونی ئاوەدانییەکانو دروستبوونی زۆر شارو ئاوایی نوێ[53] کە لە ریزی ئەوانە دەتوانین بە بەرینتربوونو پێشکەوتنی شارەکانی "نیسیبەین"و "ئامەد"و "میافارقین"و "رەها"و هەروەها بە شارەکانی وەك "قرمسین یا کرماشاهانو...لە رێگەی شاهی" ئاماژە بکەین.

لە زۆر شوێنی کوردستان، سکەیەکی فرەی سەردەمی ساسانی لە قەبارەو شێوەی هەمە بابەت دەستکەوتووە کە زۆربوونیان خۆی هۆیەکی روونە لە

---

53 - ئازەربایجان، ئیدوین رایت، لە ل، 22 بەدوا

بەرەوپێشچوونی ئابووریی ئەو سەردەمەدا. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەش کە بەشێکی زۆری خاکی کوردستان لە سەردەمی ساسانییەکاندا لە ژێر دەسەڵاتی رۆمییەکاندا بووە[54] بوونی ئەو هەموو سکانە لەو هەرێمانەدا بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە پارەی ئێرانی لەو وڵاتەدا زۆر برەوی هەبووە، هەر لەو نموونانە بە زۆری لە جێگای زۆر دووری ئاسیا تا سنووری چینو هەروەها لە وڵاتانی قەفقازو تەنانەت لە هەرێمەکانی باکووری "دەریای رەش"یش دۆزراونەوە، بەم جۆرە دەرکەوتووە کە دوای زنجیرەی "ساسانییەکان"نیش لەو شوێنانەدا هەر برەویان ماوە.[55]

مامۆستا سەعید نەفیسی دەنووسێ: لە سەردەمی ساسانییەکاندا پارەی ئێران بە برەوترینو باوەڕپێکراوترین پارە بووە، ئەو پارەیە لە قەراخ چۆمی دیجلە تا قەراخ چۆمی سەندو لە بیابانەکانی عەرەبستانەوە تا سنووری چین رەواجی بووەو رەواجترین پارەی دنیا بووە.[56] پارەی ئێران لە سەردەمی ساسانیدا لە زێڕو زیوو مسو مەفرەق ساز کراونو سکەی زێڕ (دینار) لە چاو ئەوانیتر کەمتر لێدەدرا، دیارە سەنگیان یەك نەبووەو هەروەك نووسیویانە لە بەینی 2/4 تا 3/65و 3/94 گرەمدا دەگۆڕدران.[57] "لوئی واندتبێرگ" دەنووسێ: بەگشتی لە روویەکی سکەکەدا ناو و وێنەی پادشایەك کە لە سەردەمی ئەودا لێدراوە، رەسم دەکراو لە روەکەی دیکەی وێنەی عیبادەتگە یا ئاتەشگایەکی کە بایەخدارو گرینگ بووە، دەنەخشێنرا.[58]

ئەو سکانەی کە هی سەردەمی ساسانییەکانن لەوانەی دوای سەردەمی شاپووری دووهەم باشترن کە ئەوەش بۆخۆی بەڵگەیەکە کە گەشە کردنی ئابووریو برەوی

[54] – هەر ئەوە یەکێك لە گەورەترینی ئەو هۆیانەیە کە لە شوێنەوارەکانی ئەو سەردەمەو دواتریش ئاماژە بە کوردستان نەکراوە، لە حاڵێکدا لە کتێبەکانی مێژووی رابردووی رۆم زۆر زیاتر لە ئێران چاومان بە نێوی کوردوئینو مەسەلەکانی پێوەندیدار بەو خاکەو خەڵکەکەی دەکەوێ.

[55] – مێژووی شارستانییەتی ئێرانی ساسانی، سەعید نەفیسی

[56] – هەمان سەرچاوە، ل، 32 بەدوا

[57] – ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێراندا، ل 656 بەدوا

[58] – باستانشناسی ئێرانی دێرین، لوئی واندنبێرگ، وەرگێڕانی، عیسا بێهنام، ل 224

بازرگانی ئێران هێدی هێدی بەرەو پێش چووەو لە ئاکامدا پارەی زیاتر پێویست بوە. هەر بۆیەش سکەیان زیاتر لێداوەو لە چلۆنایەتیەکەشی کەم بۆتەوە، لە سەر ئەو بنەمایە ئەو لێکۆڵەرەوانەی سکەکانی ئەو دواییەیانەیان دیوە زۆر جار لە بواری هونەرییەوە بە بێبایەخ نرخاندووە[1] رەئیس نیا لەو باوەڕەدایە کە بە دوای مردنی هەر پاشایەك داو بە دەسەڵات گەیشتنی پاشایەکیتر ئەو سکانەی لە خەزێنە دابوون بردوویانەتە سکەخانە تواندوویانەتەوەو جارێکیتر بە وێنەی شای تازە سکەیان لێداوەتەوە، ئەوەش بە هۆی کەمبوونەوەی چلۆنایەتی سکەکان دەزانێ[2]

دوکتور "گیرشمەن" دەنووسێ". . . ئەمە سەردەمی پەیدا بوونی راستەقینەی بەراتە . . . کە بێگومان لەهەزارەی دووهەمی پێش زاییندا ناسرابوو . . . بەرات لە سەردەمی ساسانییەکاندا وەك بەڵگەی ملکایەتی ناسراو بە شێوەی رەسمی هاتەگۆڕێو . . . بانکەکانی شاهنشایی کە لە لایەن ئێرانییەکان یا جوەکانەوە ئیدارە کراون، ئاڵوگۆڕی پارەیان بە زۆری لە رێگەی بەڵگەنامەی نووسراوەوە جێبەجێدەکرد. . . ئەوەی کەم کەس لێی ئاگادارە ئەوەیە کە دەستەبەرکردنی بەڵگە (چەکی بانکی) لە زمانی پەهلەوییەوە چۆتە نێو زمانەکانیتر . . .[3]

ئێران لەو سەردەمەدا لەگەڵ شوێنە هەرە دوورەکانی دنیای ئەو کات، وەك چین خەریکی بازرگانی بوەو، ئەو شتانەی بۆ دەرەوە بەڕێی دەکردن بریتی بوون لە زێڕوزێو، مەرجان، عەنبەر، مرواری زۆر باش، شووشەو بلووریات، ئەڵماس، مس، شەنجەرفو جیوەو . . . کە "سیرپێرسی کاکس، حەریری گوڵدار، گوڵدۆزیو مەلیلەدۆزی بە تایبەتی بەرهەمەکانی "ئامەدو دیاربەکر" لە کوردستانو فەرشو پەردەی قولابدوزی کراوی بە پڕبایەخترین شتەکانی ئێران لە ساڵەکانی 445 تا 531ی زاییني داناوە[4-5]

---

[1]- پرۆفیسۆر ئاندرەگودار، هونەری ئێران، وەرگێڕانی دوکتور بێهروزی حەبیبی ل 305 بەدوا

[2]- ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران ـ بەرگی دووهەم ل 657

[3]- هەمان سەرچاوەو هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانی، رۆمین گیرشمەن

4ـ لە مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران بەرگی یەکەم، نووسینی مورتەزا راوەندی ل 538 وەرگیراوە

ئەم ئاماژە کردنە بەو مەبەستەیە کە سەرنجی ئەو کەسانە رابکێشن کە هەندێك جار دەڵێن کە ناوی کوردستان لە مێژووی ئێران دا لە فلان رێکەوت تا فلان رێکەوت نەبوە، هەر وەك ئەوڕۆش کە ئەو خاکە لە بەر هەڵکەوتی تایبەتیو شازیی جوغرافیاییو ستراتیژیکی بە هۆی سنووری دەستکرد بە سەر چەند وڵاتی دیکەدا دابەشکراوە، لەو سەردەمەشدا بە دوای پەیماننامەی سەدساڵەو . . بەشێکی زۆرو پرخێرو بێری درابوو بە رۆمو . . . هەر بۆیەشە لە ماوەیەکی دوورو درێژدا ئێمە ئاگامان لە ناوی کوردستانو ئاڵو گۆڕی ئەو خاکە نیە، چونکە ئەوێمان بە بەشێك لە رۆم زانیوەو هیچ باسێکیشی لێوە ناکەین، تەنانەت دواتریش واتە بە دوای پەیدابوونی ئیسلامو دابەش بوونو لەناوچوونی رۆمو پێك هاتنی ئیمپراتووری عوسمانی هەلومەرجی سیاسیو کۆمەڵایەتی جۆرێك راستەو پاستە کراو بە شێوەیەك تێکخرانەوە کە ئەو سنوورانە بوونە وەحی ئاسمانیو مانەوە. هەرکات بە دوای شەڕو شۆڕشەکانو تێکهەڵچوونەکاندا پەیماننامەیەك لە نێوان دەوڵەتەکانی ئێرانو رۆم یا ئێرانو بێزانس یا ئێرانو عوسمانی دەبەسترا، دیسانیش ئەو سنوورانە کە بە هەزارو یەك هۆ دەبوو بکشێنەوەو کوردستانی یەك پارچە ساغ بێتەوەو ببێتە بەشێك لە خاکی سەرەکی ئێران، و یان لانی کەم لە ئیمپراتوورییە رۆژئاواییەکان جیا بێتەوە، بەبێ ئاڵوگۆڕ وەك خۆی دەمایەوە، هەرچەند زۆر جاریش دەکرا بە زۆرو زەخت ئەو کارە بکرێ. وەك سەردەمی نادر شای ئەفشار کە بەهێزو توانای پۆڵایینی عوسمانییەکانی تێکشکاندو هەر بڕیارێك کە ویستبای دەیتوانی بەسەریاندا بسەپێنێ، بەڵام دیسان بە هۆی بیروڕای ناڕاستی حاکم بەسەر کۆمەڵگای ئێرانو بوونی هەندێ قازانج پەرەستو مێشك ویشکی بەرچاوتەنگ کە هەموو کات کۆسپو تەگەرەیان دەهێنایە سەر رێگەی نادرشاو دڵنیا نەبوونی نادرشا، ئەو ئامانجە نەپێکرا. دواتریش

5ـ زانستی ئابووری، نووسینی دوکتور تەقی نەسر

که قەمەری وەزیر [1] سەرئەنجام پەیدا بوو واتە ئیستیعمارچییەکانی بوونە تـەیانی لـە دایـك مێهرەبـانترو ئینگلتـەرەو فەرانسـەو رووسـیە وەك زۆر جـێ هاتنـە مەیـدانی چەوساندنەوەی نەتەوەکان زۆر وڵاتیان کردە کۆلۆنیو خـاکی وڵاتیـان کـردە گۆشـتی قوربانیو دابەشیان کردو هەر پارچەیەك کەوتە ژێر چنگی یەکێك لەو کولونیالیستانەو کەوتنە زنجیری دیلیەتی، ئیمپراتووری عوسمانیش بە دوای شـەڕی یەکـەمی جیهـانی، گیرۆدەی ئەو بەڵایە بوو، خاکی ژێر دەستی پارچە پارچە کراو هەر قولانجێکی بوو بە وڵاتێك. هەرکام لەو وڵاتە بچووکانەش بۆ ئـەوەی ببنـە شـتێك هەوڵیانـدا لێـرەو لـەوێ پارچـەی خاکێـك ببچـڕنو خۆیـانی پێگـەورە بکەنـەوە. لەسـەر ئـەم کـارە زۆرجـار قەییومەکانیشیان پێك هەڵدەپڕژانو لە ئاکامدا ئەو بەشە لە خـاکی کوردسـتانیش کـە لە ئێران دابڕابوو خرابوە سەر خاکی عوسمانی، لەبەر بێکیفایـەتی بەڕێوەبـەرانی کـە ببوونـە نۆکـەری وڵاتـە کولونیالیسـتەکان لـەم پێنـاوەدا زیـاتر لـە هـەموان بـوو بـە قوربانی.

[1] - ئەوە کینایەیەکی باوە لە نێو ئێرانیاندا کە هەر کات کەسێکی ناخۆشەویست لەپڕ لە کۆڕێکدا ئامادە دەبێو لەگەڵ ئەوەشدا خراپو فیتنەگێر بێ، ئەو رستەیەی پێدەڵێن، رستەکەش لە چیرۆکی ئەمیر ئەرسەلانی بەنێوبانگ وەرگیراوە، لە چیرۆکەکەدا قەمەری وەزیر یەکێك لە وەزیرەکانی بوە کە پیاوێکی خراپو بەدنیەت بوە.

هونەری میّعماری لە سەردەمی ساسانییەکاندا

هونـــەر لـــە ســـەردەمی ساسانییەکانیشـــدا وەك زۆر لـــە دیـــاردەو هۆکارەکـــانی شارستانیەت هی سەردەمی پێشوو بووو لەم دەورەشدا زۆر گەشەی کردو بەرەوپێش چوو بە شێوەیەك کە لـە ژیـانی نەتـەوەکانیتر بـە تایبـەتی ئەوانـەی دراوسـێی خـاکی ساسانی بوون کاریگەری زۆری هەبوو، ئەو کاریگەرییە ئەوەندە زەق بوو کە دەتوانین هونەری ساسانی تارادەیەکی زۆر لە ئیمپراتووری رۆمی رۆژهەلآت (بیزانس) دا بەربلآو بە شێوەیەکی گشتی ببیـنین‌و ئاشـکرایە کـە هونەرمەنـدانی رۆمـی لـە کـاری خۆیانـدا بـــەهرەیان لـــیّوەرگرتوە[1] وەك دەلّـێن ئێرانـــی ساســـانی وەك پردێـــك وابـــوە کـــە

---

[2]- ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران ـ بەرگی دووهەم ل 657

[3]- هەمان سەرچاوەو هونەری ئێران لە سەردەمی پارتی‌و ساسانی، رۆمین گیرشمەن

4ـ لە مێژووی کۆمەلآیەتی ئێران بەرگی یەکەم، نووسینی مرتەزا راوەندی ل 538 وەرگیراوە

5ـ زانستی ئابووری، نووسینی دوکتور تەقی نەسر

[1]- تالبوت رایس لە کتێبی "میراتی ئێران"دا کە لە ژێر چاوەدێری "ا ج ئاربری"و چەند رۆژهەلآتناسێك نووسراوە لە سەر ئەو بڕوایەیە کە ئیمپراتووری رۆمی رۆژهەلآت لە رێگەی ئەرمەنستانەوە فەرهەنگ‌و هونەری ساسانی وەرگرتوەو هەروەها دەلێ: بێگومان هێندێك لە موهەندیس‌و مێعمارەکانی "یوستی نیانوس" ئیمپراتووری رۆم کە کارو تێکۆشانی بەربلآوی بیناکانی ئەوێیان بەڕێوە دەبرد ئەرمەنی بوون، (ئەو کتێبە بە هۆی احمدی بیرەشك‌و محمد معین وەرگێڕدراوەتەوە سەر زمانی فارسی) لەم پێوەندییەدا پروفیسۆر ویل دۆرانت دەنووسێ: ئەرمەنی، شامی‌و یەهوودییەکانی ئێران، بیزانتیۆم‌و رۆمیان بە ئالۆوێری خاوی خۆیان بە یەکەوە پەیوەست کردبوو. لە هەمان

هونــەرەكانو لكــەكانی شارســتانەتی رۆژهــەڵاتو رۆژئــاوای بەیەكــەوە گــرێ دەدا" هونــەرەكانی بیــزانسو بگــرە دوورتــریش بــۆ ئاســیای ناوەنــدیو هیندوســتانو بــە پێچەوانەش هونەری رۆژهـەڵاتی بـۆ رۆژئـاوا دەگواسـتەوە[2-3] - دیـارە ئـەو باسـە ئـەو راستییەش دەردەخا كە ئێرانیش لەو بەرەوپێشچوونەی شارسـتانیەتو گواسـتنەوەی هونەری خەڵكیتر بەهرەی وەرگرتووەو ئەوانیش كاریگەری خۆیان لەسەر ئێران هەبوە، هەر لەو سەردەمەدا بوە كە ئێرانی ساسانی بێجگە لـە ئـاڵوگۆڕی بازرگـانیو ئـابووری لەگەڵ هیندوستان دەسـتی داوەتـە كـاری ئـاڵوگۆڕی فەرهـەنگیو هونـەری پڕبایـەخو هیندوەكان بە یارمەتیو هاوكاری ئێرانییەكان دەسـتیان بەسەرچـاوەكانی فەرهـەنگی یونانییەكان لە بواری پزیشكی، ئەستێرەناسی، هەندەسەو مەنتق ڕاگەیشتوە[4] - دەبێ دان بـەوەدا بنــێین كـە هونـەری ئێرانییــەكان لـە هــەموو سـەردەمەكانداو بـە وتـەی پروفیسـۆر دۆرانــت: " . . . لــە ســەردەمی داریوشــی گــەورەو پێرسپۆلیســەوە تــا سەردەمی شاعەبباسو ئیسفەهان بەسن بۆ ئەوەی ئێمە لـە ئاسـتیان سـەرمان سـوور بمێنێ.[5] -

لــەو هــەموو مێعمارییــەی ساسـانییەكان بـەو هــەموو نێوبانگـەی كـە هـەیبووە، بەداخــەوە تــەنیا ئاســەوارێكی مــەزنو بەهەیبــەتی لــێ ماوەتــەوە، [6] رازاوەیــیو جوانییەكانی وەك گەچبڕییەكانو . . . زۆر لە مێژە لەناو چوون، ئـەوە لـە حاڵێكدایـە كە هەندێ مێژوونووس كە زۆر پێشتر بۆخۆیان ئەو شوێنانەیان دیـوە گوتوویانـە ئـەو

كاتدا رێگاو پردە باشەكانی كە بە باشی دەپارێزران جۆرێك بوون كە دەیانتوانی كاروانەكانی بازرگانی لە تیسغوندا لەگەڵ هەموو (پارێزگاكان) یەك خاتەوە، لە لایەكی دیكەوە لە كەنداوی فارس گەلێك بەندەر سازكرابوون كە كاری بازرگانیان لەگەڵ هیندوستان گورجو گۆڵو ئاسان دەكرد.

2 ـ مێژووی كۆمەڵایەتی ئێران بەرگی یەكەم ل 524 بەدوا

[3] - مێژووی شارستانیەت، ویل دورانت بەرگی یەكەم، وەرگێڕانی احمد ئارام ل 549 بەدوا

[4] - مێژووی كۆمەڵایەتی ئێران بەرگی یەكەم ل 524 بەدوا

[5] - مێژووی شارستانیەت، ویل دۆرانت، بەرگی دەیەم، بەشی یەكەم، سەردەمی ئیمان، وەرگێرانی ابوطالب سارمی ل 351

[6] - هەمان سەرچاوە

www.pertwk.com

گەچبڕییانەی سەردەمی ساسانی یەگجار پێشکەوتوو بوونو [7] هونەرمەندەکان جگە لە دروستکردنی گەڵاو گوڵی جۆراوجۆر، هەموو جۆرە باڵندەو گیانلەبەرێكو سەری حەیوانی دڕندەو ڕاوکەریان بە وەستایەتێکی تەواو لە گەچ دەکێشاو دەردەهێنا کە هێندێك جار داستانو چیرۆکی وەك ڕاو و شکاری بارامی گۆریان لەسەر گێچ دابەزاندوە. بە گوێرەی ئەو لێکۆڵینەوانەی کراون ئەو هونەرمەندانە بۆ بەردەوامبوونی گەچکاری خۆیان هێندێك ماددەی وەك کەتیرەو نیشاستەو سیر یا سرکەیان لە دەسکردەکانی خۆیان هەڵدەسوو، زۆر کەڵکیان لەو شتانە وەردەگرت.

لە شوێنەواری مێعماری ساسانییەکان دەتوانین ئاماژە بە کۆشکی الحضراي قەسری شیرینو شارێك هەر بەم ناوە بکەین کە لە کوردستان هەڵکەوتوە، بەڵام سەرنجراکێشترین ئاسەواری مێعماری ساسانییەکان کۆشکەکانی سەڵتەنەتی "تیسفون یا مەدائینە" بەرزایی سێ دیواری لە سەرپێماوی ئەو کۆشکە 105 میترە کە ڕووی ئاسۆیی ئەو دیوارانە لە پێنج ریزدا بە کەمانەی کووڕ دابەشکراون. کەوانەی ناوەندی کە هەشتاو پێنج پێ بەرزو حەفتاو پێنج پێش پانە، بەرزترینو پانترین کەوانەی هێلکەییە کە تا ئەوڕۆ ناسراوە. ئەو قەوسە بە میچی تالارێك کۆتایی دەهات کە درێژایی یەك سەدو پازدە پێو پانایییەکەی حەفتاوپێنج پێ بوە. [1] هەندێ کەس لەسەر ئەو باوەڕن کە ئەو کۆشکە لە ساڵی 638ی زایینیدا هۆی ئەو سەنعەتکارو مێعمارە ڕۆمیانە ساز کراوە کە" جۆستی نیانووس"ی ئیمپراتووری ڕۆم لەگەڵ بەردی مەڕمەڕی یونانی بۆ ئەنوشیروانی ناردبوو.[2]

بەهەرحاڵ کۆشکی مەدائین لە ساڵی 1888ی میلادی خراپبوو، بەڵام هەر ئەوەی لێی ماوەتەوە دەتوانێ گەورەییو شازبوونو پلەی بەرزی ئەو کۆشکە لە بواری مێعمارییەوە بنوێنێ.

---

[7]- وەك مەسعوودیو ئیستەخری کە لە سەردەمی ساسانییەکان نیزیك بوون گوتوویانەو لە لاپەڕەکانی داهاتوودا ئاماژەیان پێدەکەین

[1]- پروفیسۆر ڕۆمەن گیرشمەن. کە لە "مێژووی کۆمەڵایەتی ئێرانی" مرتضی راوەندی وەرگرتوە ل253

[2]- هەمان سەرچاوە

جگە لەو هەموو کۆشکو خانووبەرانەی لە سەردەمی ساسانییەکان ماونەوە، بەردەنووسێکی زۆریش لەو زنجیرە ماوەتەوە کە نەخشو نیگاریان بەڕاستی جوانو سەرسووڕهێنەرەو کوردستانیش پڕە لەم چەشنە بەردەنووسانە. کۆنترینیشیان ئەو نەخشو نیگارە لەسەر بەرد نووسراوەیە کە ئەردەشیری پاپەکان لە حاڵێکدا کە پێی لەسەر پشتی یەکێك لە دوژمنەکانی داناوە نیشان دەدا" لەو چەشنە بەردەنووسراوانەی ساسانییەکان لە کوردستاندا، دەتوانین ئاماژە بە بەردە نووسراوەکانی تاق بوستان لە نیزیك کرماشان بکەین کە لەودا دوو قەوسی کە پاڵیان بە ستوونێکەوە داوە، لە قووڵاییدا لەبەرد دابڕاونو سیمای بەرجەستەی شاپووری دووهەمو خوسرەو پەرویز لە حاڵی ڕاودا نیشان دەدەن. ئەو حەیوانانەی لە سەر ئەو بەردە نەخشێنراون وەك فیلو بەراز، ئەوەندە جوان رەسم کراون کە وادەزانی زیندوون. گەڵاو لقو پۆپی دارانو سەری کۆڵەکەکان، بەڕاستی جوانو سیحراوین، وەك گیرشمەن ئاماژەی پێکردوە، پێدەچێ ئەو نەخشو نیگارە رەنگکرابن.

لەمەڕ تایبەتمەندی مێعماری سەردەمی ساسانییەکان، رەئیس نیا لە سێ حاڵەتی تایبەتیدا باس دەکا کە دەڵێن:

1ـ برەوی تاقەکانی نیودایرەیی‌و شێلەمییەکان، بە زارکی زۆر گەورە کە کونگرەیان لەسەرن، بۆ نموونە تاقی کەسرا بەو زارکە گەورەیەوە ئێستاش جێی ستایشە.

2ـ کۆشکەکانو بیناکان بەگشتی لە ژوورەوەو دەرەوە بە گەچبڕییەکی جوان دەرازانەوە کە ئەو کارە یەکێك لە دیاردەکانی هونەری نگارکێشی ئەو سەردەمەیە.

3ـ سازکردنی دیواری ئەستوور لەبەردی داتاشراو یا لە خشتو گەچ[3]

یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی مێعماری ساسانی دانانی گومەز لە سەر چوارپایە بوە کە بە چوار تاق بەیەکەوە دەبەسترانەوە. ئەوە هونەرێك بوە کە رۆمییەکان دەرەقەتی نەهاتوون، ئەوان ئەوەیان دەزانی کە گومەزەکان لە سەر هەشت بەر یا

3- ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێراندا، بەرگی دووهەم ل 664

www.pertwk.com

هەشت پایە دانێن، زۆربەی توێژەرەوەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە ڕۆمییەکان بنەماسەرەکییەکانی بینای گومەزدار لە ساسانییەکانەوە فێربوون[1] و تەنانەت ئەوانەی کە زۆر بە تێبینیو پارێزەوە لەم بوارەدا بۆچوونی خۆیان دەردەبڕن دەڵێن ".. ئێران لە مێعماری ڕۆمی ڕۆژهەڵات (بیزانس) کاریگەرییەکی یەکجار زۆریان هەبوە. . . تاقە هێلکەیی شکڵەکان، کەوانە گەچینەکان لە ڕازاندنەوەی ڕووی خانوەکاندا، هیلالی سێگۆش لەسەر پایەی خڕی گومەزو زیادکرانی ئاوێزەیەك بە شێوەی چوارگۆشو دەرهێنانی بە شێوەی خاچی یۆنانی هەر هەموویان سەرچاوەکەیان ئێرانە. [3] تەنانەت سعید نەفیسی دەنووسێ: توانای سەنعەتی سەردەمی ساسانی ئەوەندەی برەوی سەندبوو کە تا چەند سەدە دواتریش لە وڵاتانی دراوسێو وڵاتانی دووریشدا کاریگەرییەکەی هەر مابوو، تەنانەت هەر ئەوڕۆش بنەماکانی ئەو مێعمارییە لە دروستکرانی مزگەوتو تەکیەکاندا بەرچاو دەکەونو ئەو کاریگەرییە تەنیا لە بواری مێعماری دا نەبوو، بەڵکوو هەموو ڕەهەندەکانی پیشەسازی دەگرتەوە. نەفیسی هەروەها دەڵێ بەتایبەتی ئەو شوێنەوارەی مێعماری ساسانییەکان لە شەبستانەکانو چل ستوونەکانی مزگەوتە گەورەکانی ئێران هەر ماوەتەوەو لەڕاستیدا هەر بە زیندوویی ماوەتەوە، هەر بۆیە ئەگەر

سەنعەتەکانی ئێران لە سەردەمی ئیسلامیدا بە درێژەی پیشەسازی سەنعەتی سەردەمی ساسانی نەزانین، بەجورئەتەوە دەتوانین مێعماری سەردەمی ئیسلامی ئێران بە درێژەدەری مێعماری سەردەمی ساسانی بزانین.[3]

بە وتەی ڕۆمەن گیرشمەن، کاریگەری هونەری ساسانی لە سەر هونەری ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا لە چینەوە تا ئەقیانووسی ئاتلانتیك[4] ئەوەندە بەرین بوو کە کەم

[1] - میراتی ئێران، ئستێرزیگوفسکی" لە کتێبێك بەم ناوە کە بە هۆی سێزدە ڕۆژهەڵاتناسەوە لە ژێر چاوەدێری "اوج. ئاربیری" نووسراوەو "محمد موعینی" وەریگێڕاوە ل77بەدوا

[3] – مێژووی ئێرانی ساسانی، سعید نەفیسی لاپەڕەکانی 5 تا 224

[3] – مێژووی ئێرانی ساسانی، سعید نەفیسی لاپەرەکانی 5 تا 224

[4] – هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانیدا ڕۆمەن گیرشمەن

جێگا هەیە شوێنەواری لێ جێنەمابێ، ئەوەش ئاکامی هەڵکەوتەی جوغرافیایی ئێران بوو، لەبەر ئەوەی بە وتەی "ئینوسترانتسییف" لە سەر دووڕێیانی نێوان دنیای رۆمو یۆنان لە لایەکو چینو هیند لە لایەکیترەوە هەڵکەوتبوو.[5]

ویل دورانت زۆر بەجوانی ئەوەی شیاوی مەسەلەکەیە وتوویەتی: هونەری ساسانی بە بڵاوکرانەوەی شکڵو هۆکاری هونەری خۆی لە رۆژهەڵات لە هیندوستان، تورکستانو چین، هەروەها لە سوریە ئاسیای بچووکو قوستەنتەنیە، باڵکان، میسرو ئیسپانیا ئەرکی خۆی بەجێگەیاندوەو بۆتە هۆی ئەوە هونەری یونانی لە شێوەی کلاسیك بەرەو رەوشی جوانکاری بچێو هونەری مەسیحیەتی لاتین لە میچەکانی دارینەوە ببێ بە گومەزگەلی خشتین یا بەردینو ئەو گومەزە گەورانەی تایبەتی ساسانییەکان بگوازرێنەوە بۆ مزگەوتەکانی ئیسلامیو کۆشکەکانو عیبادەتگاکان.[6]

---

[5] – لێکۆڵینەوە لە سەر ساسانییەکان، نووسینی "کۆنستانیتی، ئینوسترانستیف

[6] – سەردەمی ئیمان، بەرگی یەکەم، لە کۆی مێژووی ویل دورانت ل 256 چاپی 1342، وەرگێڕان ابوطالب صارمی

شێوەکاریو هونەرەجوانەکان لە سەردەمی ساسانیاندا

بە گوێرەی ئەو ئاسەوارانەی بە دەستەوەنو ئامـاژە پێکردنـەکانی کتێبگـەلی جۆراوجۆر، یەکێك لە لقەکانی هونەر کە لەو زەمانەدا زۆر بەرەوپێش چووە، هونـەری شێوەکاری بوو، ئەو بەشە لە هونەر ئەوەندەی پێشرەفت کرد بوو بە نوێنگەی سەرەکی هەموو ئەو هونەرانەیتر کە دەیانتوانی لە پەنا شێوەکاریدا خۆبگونجێنن. لەگەڵ بەرەوپێشچوونی هونەری شێوەکاری کەرەستەی پێویست بۆ ئەم بەشە لە هونەریش بە شێوەی زۆر باش سازدەکرا، ئامادە کردنی کتێب، کاغەزو زۆر پارچەی پێویست لەو شتانە بوونو بەتایبەتی سازکردنی رەنگو قەڵەم (پێنووس) زۆریان برەو پەیدا کرد. بە پێی نووسراوەکانی توێژەرەوانی رابردوو کە زۆرجار بۆخۆشیان دیویانە، شێوەکارانی لێزانو پسپۆر دوای ئەوەی بەردتاشو پەیکەرسازەکان کاری خۆیان تەواو کرد، ئەوانەیان رەنگکاری دەکرد کە ئەو کارەیان جوانیو رازاوەییەکی زۆر زیاتری بە سەنعەتو کارەکانیان دەبەخشی.[1] ئەوەندەی دەست کەوتوون ئەوە نیشان دەدەن کە رەنگەکان زۆر باش بوون، بە تایبەت رەنگەکانی زەردو شینو سەوزو ئەوانە لەو مایەدا بوون گەلێك بەرەو پێش چووبوون، لە جێیەك کە هونەرمەند بتوانێ لەسەر بەردو سواڵەت شتی ئاوا جوانو سەرنجڕاکێش دروست بکەن، دەردەکەوێ کە قەڵەمە موویینیەکانیان توانیویەتی چ شتگەلی سەرنجراکێشو سەیرو

---

[1] – مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران، بەرگی یەکەم ل535بەدوا

www.pertwk.com

ســەمەرە بخــولّقێنن. هونــەری شــێوەکاریو شــێوەکارانی شــارەزا لــە لای خــاوەن دەسەلاّتەکان بایەخی زۆری پێدراوە. هەر پادشـایەك کـە کۆچـی دوایـی کـردوە، زۆر زوو بە شێوەکارە پلە یەکەمەکان دەسپێردرا کە وێنەی تەواوی پادشـای کـۆچ کـردوو بکێشن. یەکەم وێنە کە بەم شێوە ئامادە کراوە هی ئەردەشیری پاپەکان بووە کە لـە سەر زەمینەیەکی سووری گەش بە بەرگی شینی ئاسمانییەوە لە حالّێکدا کێشراوە کە تاجێکی سەوزی زێڕینی لەسەرەو نێزەیەکیشی بە دەستەوەیەو بە پێوە راوەسـتاوە. لەکتێبێکدا کە ئەو وێنەی تێدابوە، وێنەی هەموو پادشاکانیتریشی تێدایەو لـە ئـاخری هەمووانیش وێنەی یەزدگردی کوڕی شـاریاری کـوڕی خوسـرەو پـەرویزی تێـدا رەسـم کرابوو. رەسمی ئـەو لـە زەمینەیـەکی سـەوزی رازاوە بـە بـەرگی شـینی ئاسمـانی لـە حالّێکدا کێشراوە کە تاجێکی سووری لەسەرەو نێزەیەکیشی بـە دەسـتەوەیەو خـۆی هاویشتۆتە سەر شمشیرەکەی. رەنگەکان زۆر سەیرن، بە جۆرێك کە ئەمڕۆ نموونەیان نیە، چونکە رەنگەکەیان لەگەلّ زێڕو زێو تێکەلّ کردوە. ئـەوەی لـە سـەری کێشـراوە رەنگێکی شەپۆلاوی ئەوەندە سەیرە کە لەبەر جوانیو زەریفییـان نـازانی کاغـەزە یـا پێستە[2]. دەبێ ئەوەش زیاد بکەین کە شوێنی دۆزینەوەی ئەو کتێبەیان لـە "شـیز"ی هەلّکـەوتوو لـە ئازەربایجـان نـاوبردوە، کەچـی مەسـعوودی لـە سـالّی 303ی کۆچـی (1112 سـالّ لـەوەپێش) بـەر لـە کـاتی نووسـینی ئـەم کتێبـە، کتـێبی نـاوبراوی سـەرەوەی لـە شـاری "ئیسـتەخری" فـارس چـاوپێکەوتوە کـە وێنـەی 27 پادشـای ساسانی تێدا بوە.[3]

بەداخەوە ئەو کتێبە جگە لە نووسینەکەی ابوالحسن مسعودی هیچیتر نـەماوە کـە بێگومان ئەو کتێبە هەبوە، چونکە هەر ئەو کتێبە لە سەردەمی بەنی ئومەییە بە هۆی کەسێك بە نێوی "حیلە بن سالم" بـە عـەرەبی وەرگێـڕدراوەو لـە زۆر کتـێبی دیکـەی

3 — التنبیه ولاشراف، نووسینی ابوالحسن علی بن الحسینی مسعودی لاپەرەکانی 99 ـ 100

[3] — ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێراندا ل 666

وەك "مجمل التواريخ و القصص" بە نێوی جۆراوجۆری وەك "كتـێبی ئـالی ساسـان" یا "كتاب الصور"و هەروەها "كتێبی وێنەی پادشای كوڕی ساسان" باسی كراوە.[1]

بێجگە لەم كتێبە " بـاس لـە بەرهەمـەكانی مـانیش كـراوە كـە سـەرجەمەكەی بـە "ئەرژەنگ یا ئەرتەنگ" بەنێوبانگەو ئەوەش دەزانین كە مانی بیروبۆچوونی خـۆی بـە رەسـمو وێنــە بــەیان كـردوە. دەزانـین كـە بـیروڕاو مەبەسـتەكانی خـۆی لـە ڕێگـای نیگاركێشانەوە دەردەبڕی، بـەجۆرێك كـە ئـەو وێنانـەی كـە پێوەنـدییان بـە گونـاحو تاوانو خراپەكاریەوە هەیە، بینەران تووشی بێزاریو تووڕەیی دەكـردو ئـەو وێنانـەی كـە چـاكەو بیروبـڕوای بـاشو كـردەوەی جـوانو فریشتەئاسـایان نیشـان دەدا، بـە چەشنێكە كـە وێنــەكان بینــەریان بــەرەو كـردەوەی چـاكە هـان دەدا. "مـانی وێنـەی ترسناكی ڕۆڵەكانی تاریكی لە تۆمارێك دا كێشاوەتەوەو رەنگی كردبوو، تا رقو قـینی بینەر هەستێنێ.[2]

لە ئەشكەوتی "خوچـویتورفان"دا كـە لـە توركسـتانی چـین هەڵكـەوتوە، هێنـدێك شوێنەواری شێوەكاری دۆزراونەوە كە پێیان وایە هی مانین كە لە لای موریدانی مـانی نوێنگەی گرینگی ئەو هونەرەن[3] و بڕێك لە لێكۆڵـەرەوەكان لەسـەر ئـەو بـاوەڕەن كـە بەكارهێنانو كەڵك وەرگرتن لەم وێنانە لەگەڵ نووسراوەی جۆراوجۆر بۆ یەكەم جار لە لایەن مانیەوە ئەنجام دراوە.[4] ئەو باوەڕە لەلایەن علی نقـی وەزیـریش تـەئیید كـراوە كە دەڵێ "موریدانی مـانی بەدیهێنـەری شـێوەی مینیـاتۆر یـا كتێبـە وێنەییـەكانن لـە ئێرانداو كتێبەكانی وێنەداری مانویە تا سەدەی سێهەمی هیجریش خوێنـەری هـەبوەو شێوەی شێوەكاری موریدانی مانی، درێژەی هونەری شێوەكاری ساسانیە.[5]

---

[1] – مجمع التواريخ والقصص، چاك كراوی ملك الشعرای بەهار

2ـ كۆمۆن لە خوتبەی سورەیانی كەسێك بە ناوی "ئەفرام ئیدسی وەرگیراوە.

[3] – ئێرانو شارستانیەتی ئێرانی، نووسینی "كۆلمان هوار" وەرگێڕدراوی حسن انوشه لاپەڕەكانی 16 تا 115

[4] – مێژووی ئێران لە سەردەمی كۆن (دێرین) ڕا تا كۆتایی سەدەی هەژدەهەم، "ن.و. پیگولۆسكایا" وەرگێڕدراوی كەریم كەشاوەرز، بەرگی یەكەم ل 97

[5] – مێژووی گشتی هونەرەكانی وێنەیی بەر لە ئیسلام، لە عەلی نەقی وەزیری ل 133

کوردستان دوای پارێزگای فارس گەورەترین شوێن بۆ نیشاندانی شاکارەکانی هونەری شێوەکاریو بەردهەڵکەنی ساسانییەکانە کە لە جێگەی جۆراوجۆری وەك "سوورەت داغی" لە رۆژهەڵاتی سەلماس، کۆشکی الخضراو نسیبەینو ئامێدو بە تایبەتی کرماشان (تاق بوستان) کێشراون یا لە بەرد هەڵکەندراونو، باشترینو جوانترینیان وا لە سەر ئەو خاکەی کوردستانن، دوو تابلۆی بەردینی تاق بوستان یەکیان ڕاوە ئاسكو ئەویتر ڕاوە بەرازە کە دوو شاکاری تەواونو بە تایبەتی تابلۆی ڕاوە بەرازەکە سەرسوورهێنەرەو ئەوەندەی کار لە سەر کراوە کە بە وتەی "کریستین سێن" . . . هیچ شوێنێکی بێ نەخشی تێدا نابینی، نەخشو نیگاری پارچەی جلەکان، سەروچاوی گیانلەبەرەکانو بەتایبەتی سیمای فیلەکانیان ئەوەندە بە وردیو سەرنجەوە کێشاوە کە بینەر سەرسام دەکا . .. .[6] "هیرتسفیلد"یش وەکوو زۆر کەسیتر لەو باوەڕەدایە کە ئەو تابلۆیانەش وەك زۆر لە نەخشە بەردینەکانی سەردەمی ساسانییەکان بە ڕەنگی جۆراوجۆر ڕەنگ کاری کراون.[7]

ئەو وێنانەی سەر بەرد کە لە داوێنی بەردینی کێوەکان دەکێشرانەوە، هەموویان هۆکاری مێژووییان تێدا بوو، وەك سەرکەوتنێك یا ڕووداوێکی دیکەی وەك تاج دانانی شایەکان .[1] دیارە هێندێکیشیان لە بەزمو ڕەزمی شاکان دەدوان، هەروەك دوو وێنەی تاق بوستان کە ڕاوە ئاسكو ڕاوە بەرازی شاو هاوڕێکانی نیشان دەدا[2-3] و زیاتریش وێنەی بارامی گوورە کە سواری ئەسپ بوەو بە تیروکەوان لە نێچیر دەدا.

پێویستە بوترێ کە لە هیچ کام لەو شێوەکاریو وێنە هەڵکەندراوانەی سەر بەرد، نیشانەیەك لەمە نابیندرێ کە غەیرە ئێرانی کاریان لەسەر کردین، هەر چەند ڕۆمیو

---

[6] – ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، کریستین سێن ل 493

[7] – مێژووی دێرینی ئێران لە سەربنەمای دێرین ناسی، لە "ئێر نیست هیرتسفیلد" وەرگێرانی علی اصغر حکمت

[1] – ڕادەی ئەم وێنانەی لەبەرد هەڵقەندراون دەگاتە سی تابلۆ کە بە وتەی "ئێرسێرئاپهام پۆپ" هەموویان لە سەر شاڕێیەکان هەڵکەوتوون.

2ـ شاکارەکانی هونەریی ئێران "نووسینی ئاپهام پۆپ" وەرگێردراوی پەرویزی ناتل خانلەری ل 56 بەدوا

3ـ کورتە مێژووی ڕامیاری، کۆمەڵایەتیو فەرهەنگی ئێران لە سەرەتا تا کۆتایی سەردەمی سەفەوی، نووسینی دوکتور ژبح‌الله صفا ل 50 بەدوا

یونانی زۆریش لە شوێنگەلی جۆراوجۆری ئێران نیشتەجێ بوونو دەتوانێ دەلیل بێ بۆ ئەوەی لە سەبکی ئەوان کەڵك وەرگیرابێ، بەڵام هیچ نیشانەیەك بەدی ناکرێ کە ئەو کارانە لە ژێر کاریگەری خەڵکیتری غەیرە ئێرانیدا بێ.[4]

نموونەیتر لە هونەری بێوێنەی وێنەکێشانی سەردەمی ساسانییەکان لەسەر پارچە ـ قوماشو فەرشو قاپو قاچاغ زۆرن کە هەر کام لەم شتانە شاکارێکی بێهاوتان. دوو دەرزەن لە پارچەکانی سەردەمی ساسانی کە پارێزراون لە میسرەوە تا ژاپۆن (یابان) بێوێنە بوون ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن. "فەرشی زستانی خوسرەو پەرویز کە دیمەنەکانی بەهارو هاوینیشی تێدا بوو، زۆر میوەو گوڵ کە بە یاقووتو ئەڵماس لە قەراغ شەقامە زێوینەکانو جۆبارگەلو مراوی هۆنرابوونەوەو لە زەمینەیەکی زێڕیندا کێشرابوونەوە بۆ هەموو کەس جێگەی سەرسوورمان بوو"[5] ئەو قابە سێرامیکییە زۆرانەی کە زیاتریان لە دەوری شارەکانی سلیمانیو هەولێر دۆزراونەوە کە لوعابکاریو میناکاری کراونو دوایەش هونەرمەندانی سورییاییو بیزانسییەکان لێیان هەڵگرتوونەوە لەو شتە سەرنجڕاکێشانەی ئەو سەردەمەن. ئەو جامەی کە بە "جامی خوسرەو" نێوبانگی دەرکردوەو لە کتێبخانەی میللی پاریس پارێزراوە، هەروەها ئەو میداڵیانەی کە لە شووشەی کریستاڵ سازکراونو لە قابی زێڕین گیراونو وەك دەڵێن هارون الرشید پێشکەش بە "شارلمانی" کردوە.

لە موزەکانی هونەری"میترۆپۆلیتەن"ی نیویۆرك " ئارمیتاژی لینینگراد"، کتێبخانەی میللی پاریس" زۆر ئاسەواری وەهای لێیە کە وێنەی شاەکانو ئەسڵ زادەکان لە حاڵی ڕاوو شکار لەگەڵ وێنەی گیانلەبەرگەلێ نیشان دەدەن کە بە مەیلو ویستێکی زۆرەوە کێشراونو ئامادە کراون. هەروەها سکەیەکی زۆری سەردەمی ساسانییەکانو مێزی بە گەوهەر ڕازاوەی خوسرەوی هەوەڵو مێزی

---

[4] – کریستی ویلسن لە کتێبی "مێژووی پیشەسازی ئێرانداو ئیرنیست هیرتسفیلد لە "مێژووی دێرینی ئێران لە سەر بنەمای دێرینە ناسی"و "شاکارەکانی هونەریی ئێران" نووسینی "ئاپهام پۆپ" هەموو لەم مەسەلە دواون.

[5] – "مێژووی شارستانیەت" لە ویلدۆرانت، هونەری ساسانییەکان بەرگی یەکەم، سەردەمی ئیمان لاپەرەکانی 5و 254

کارەبایی پایە زێڕینی خوسرەوەی دووهەم کە بۆ ئیمپراتووری بیزانس (مۆریس)ی بە دیاری ناردوە .[6]

لە نسیبەینو ئامێدو لە کۆشکی الخضراو هەروەها لە شارەکانی کوردستانی ناوەندی لەو ئاسەوارانە کە ناسێنەری باشترین شێوەی شێوەکاری ئەو سەردەمەن، هەروەها سکەگەلو قاپی زێوینو مۆرە گەلێك کە لە سەر یاقووتو لەعلو لاجوەردو یاقیق زۆر بە وەستاییو لەوپەڕی جوانیدا هەڵکەندراون دۆزراونەوە کە هەموویان نیشاندەری هونەری سەردەمی ساسانییەکانن. وەك گیرشمەن دەڵێ: "هونەری ساسانی کە گەرەکیبوو بە شێوەی میللی بمێنێ، کۆو وێنەیەکی بە شێوەی ماندوویی نەناسانە، بە بارستاییەکی گەورەو زەبەلاح لە سەر تاشە بەردەکانو گچکەتریش لە سەر دیواری کۆشكو رووی کاسەو مۆرەی بەردین خۆدەنوێنن کە دەکرێ وێنەی لێ هەڵگریەوە، ڕێورەسمی تاج دانان، بە دەستی ئاهورمۆزدا، شەڕو شکارو جێژن لە تایبەتمەندی بابەتیانەی شازی هونەری ساسانی بوون.[1]